

УДК 340.6

*Мартинюк Т. М., к. ю. н., викладач,
Чернівецький кооперативний економіко-
правовий коледж, м. Чернівці.*

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті розглянуто процес формування правової психології і правової ідеології в суспільстві, їх роль, як важливих інструментів на шляху встановлення демократичного устрою держави та впливу на формування правової політики держави, сприяння розвитку системи права та правового регулювання, формування поваги до права серед населення.

Ключові слова: правосвідомість, правова психологія, правова ідеологія, громадянське суспільство.

*Martyniuk T. M., PhD., Lecturer,
Chernivtsi Cooperative College of Law
and Economics, Chernivtsi.*

LEGAL PSYCHOLOGY AND LEGAL IDEOLOGY: PECULIARITIES OF FORMATION IN UKRAINE

Abstract: The process of formation of legal psychology and legal ideology in society, its role as the important tools for establishing a democratic system of the state and influence on the formation of the state legal policy, promotion of the development of the law system and legal regulation, and strengthening respect for human rights are considered in the article.

Key words: legal awareness, legal psychology, legal ideology, civil society.

JEL: K 10.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-04>

Постановка проблеми. Правова психологія і правова ідеологія — важливий та невід’ємний елемент правосвідомості як окремої людини, так і всього суспільства. Вона відіграє значну роль у визначенні основних напрямів державного та соціального розвитку країни. Дослідження правової психології та правової ідеології, їх особливостей та процесу формування можуть бути використані на шляху до демократичних перетворень у державі.

Аналіз останніх досліджень. Сьогодні в Україні приділяють серйозну увагу питанням вивчення та аналізу правосвідомості, особливо в контексті розбудови громадянського суспільства. На цю тему існують чисельні наукові дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, насамперед таких, як Є. В. Аграновська, Н. А. Бура, О. О. Ганзенко, В. В. Головченко, О. Г. Данильян, Ю. М. Дмитрієнко, Р. В. Каламаж, Д. А. Керимов, Л. І. Кормич, М. В. Костицький, О. Г. Мурашин, П. А. Оль, Л. В. Петрова,

А. В. Полков, П. М. Рабінович, А. В. Скуратівський, М. Б. Смоленський, В. І. Співак, В. І. Темченко, М. В. Цимбалюк, В. А. Четверній, В. А. Чефранов та багато ін.

Незважаючи на це, розвиток правосвідомості в Україні залишається актуальним і складним питанням, адже в цьому напрямі існує ще ряд недостатньо досліджених проблем, зокрема термінологічного та онтологічного характеру.

Виклад основного матеріалу. В сучасній правовій науці існують різні підходи до визначення структурних елементів правосвідомості та її функціонального призначення і ролі в розбудові держави як такої. Як правило, українські правники виділяють три основні підходи щодо аналізу структури правосвідомості. Перший підхід передбачає аналіз правосвідомості на рівні суспільства, групи, індивіду. У другому випадку аналіз структури правосвідомості пов'язаний із пізнанням та вивченням права на буденному, науковому (теоретичному) та професійному рівнях. Третій підхід аналізу структури правосвідомості пов'язаний із загальнокультурним рівнем певної спільноти взагалі, зокрема її правовою культурою, та певною ідеологією, яка панує в суспільстві на момент вивчення вищезазначеного питання. На нашу думку, доречно виділити і четвертий підхід, який визначається взаємозв'язком правової ідеології і правової психології як основних складових правосвідомості.

У свою чергу правова ідеологія і правова психологія містять такі структурні елементи, як:

- 1) правові почуття, погляди, ідеї щодо чинного права і правопорядку (знання права);
- 2) ставлення до права і правопорядку, правові переконання, оцінки права, правопорядку;
- 3) правові ідеали, уявлення про бажане право і правопорядок;
- 4) правові установки [7, с. 10–18].

Ці структурні елементи стосуються не лише природного права, а й права позитивного і звичаєвого.

Правова ідеологія — це уявлений образ права, його відображення у правових нормах, поняттях, висновках, теоріях і концепціях, це відображення права, яке може бути існуючим або таким, що існував, припустимим або небажаним. Правові ідеї, хоча і народжуються в людському мозку, проте джерелами їх виникнення та причиною розвитку є правова, соціальна, економічна, політична дійсність, практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги формуються. Правова ідеологія фактично впливає на всі сторони суспільного життя, насамперед — на соціально-економічну та політичну ситуації, втілюючись у правових нормах, принципах, традиціях. Находячи своє відображення у людській свідомості, правова ідеологія суттєво впливає на поведінку людей.

Слід зазначити, що сьогодні матеріальними носіями панівної ідеології є ідеологічні інститути держави, родина, школа, церква, а останні кілька

десятиліть визначну роль у формуванні ідеології, у тому числі й правової, почали відігравати засоби масової інформації.

Особливістю сучасного моменту є те, що ідеологія — це не стільки «наука про ідеї» (як її визначав Френсіс Бекон), скільки «наука про образи» та вміння їх «навіювати» та «вживати» в людську свідомість, ними маніпулювати для досягнення відповідної мети — чи то створення певної правової системи (правова ідеологія), чи то створення певної політичної системи (державна ідеологія) тощо. Мас-медіа в цьому процесі відіграють вирішальну роль як найефективніший механізм розповсюдження ідеологічної інформації, тому це питання може бути предметом окремого наукового дослідження і потребує пильної уваги та контролю з боку громадськості [9, с. 199–203].

На індивідуальному рівні правова ідеологія реалізується за допомогою правової поведінки, яка залежить від легітимних суспільних ритуалів, зумовлених, у свою чергу, державною ідеологією.

До складу правової ідеології можна віднести різні за формою відображення правових явищ (колишні, теперішні, майбутні); уявлення про право; правові категорії і поняття, концепції, теорії.

Процес формування і розвитку ідеології включає як процес утворення певних ідей на основі практичного досвіду, так процес утворення досить ілюзорних, умоглядних уявлень. Обидва процеси нерозривно пов'язані між собою. Протиставлення і взаємне проникнення наукових і умоглядних елементів в ідеології не варто розуміти спрощено і вважати, що одні уявлення — наукові, а інші — ілюзорні. Можна стверджувати, що уявні та наукові елементи завжди нерозривно пов'язані, коли йдеться про гуманітарні / соціальні наукові дослідження, в тому числі й право (на відміну від точних та природознавчі; наук).

У цьому контексті ідеологія, зокрема правова, — це одне з найсуперечливіша понять у соціальних науках, яке складається з тісно пов'язаних між собою переконань, поглядів і, головне, настанов.

Важливим моментом при аналізі правової ідеології є дослідження її духовної природи, яка зумовлюється такими явищами:

1) взаємозв'язком із специфічними видами переконань, наприклад, політичного і релігійного характеру;

2) наявністю певних помилок та перекручень (ідеологічні установки не потребують теоретичних доказів та емпіричних підтверджень на відміну від наукових), тобто ідеологія має суб'єктивний характер [5].

Невід'ємною складовою правової ідеології є також правовий порядок, «право дії», правова свідомість суспільства тощо Крім того, правова ідеологія багаторівнева, тобто певна її частина є невід'ємно складовою іншого виду ідеологій політичної, національної, релігійної тощо.

Це зумовлюється тим, що право пов'язане практично з усіма сферами суспільного життя. Зрештою, існування будь-якої державної організації неможливе без існування відповідних правових інститутів і механізмів підтримки, ефективність яких і визначається пануючою правовою ідеологією.

Сьогодні можна спостерігати безсумнівний зв'язок правових цінностей, і відповідно правової ідеології, з демократизацією соціального життя в цілому. Більш високий ступінь суспільного розвитку передбачає підвищення ролі права як форми впорядкування та закріплення принципів демократії, прав і свобод людини, рівності і справедливості. Зростає і значення функцій, які виконує правова ідеологія, зокрема інтегративної, завдяки якій відбувається об'єднання різних соціальних утворень для успішного існування і розвитку суспільства; аксіологічної функції, яка реалізується через формування і пропагування правових цінностей та ідеалів, покликаних виступати орієнтирами для суспільного розвитку; мобілізуючої функції, тобто певна ідеологічна переконаність спонукає людину на ті чи інші дії чи бездіяльність.

Особливо важливою функцією є прогностична, адже основним елементом прогнозу є ідеал, що має нормативний характер, він визначає не те, що буде, а те, що повинно бути. Ідеологічне прогнозування може здійснюватися як на теоретичному рівні, так і на програмно-директивному, що може стати предметом переконання і віри (яскравим прикладом такого прогнозування стала нацистська ідеологія, за якою арійці як «надлюди» мали «надправа» над іншими націями з відповідними наслідками щодо розбудови і функціонування майбутньої німецької «наддержави») [4, с. 48–52].

Отже, правова ідеологія виступає як сукупність існуючих концепцій, вчень, теорій про сутність права, його роль у житті суспільства, співвідношенні з державою, і, зрештою, як правовий порядок або «право в дії».

На відміну від правової ідеології правова психологія є сукупністю правових почуттів, емоцій, переживань, настроїв, настанов, звичок, які складаються під безпосереднім впливом життєдіяльності суспільства. Пов'язана з чуттєвим пізнанням світу, правова психологія є менш складною порівняно з правовою ідеологією формою відображення дійсності, і має інший спосіб свого формування — вона не може створюватися штучно, бо виникає і реалізується в процесі правового спілкування людей.

Роль правової психології з розвитком правової науки час від часу то підвищувалась (іноді до абсолютизації), то поступалась правовій ідеології (наприклад, за радянські часи) [6].

Сьогодні українські правники розглядають правову ідеологію як вищий ступінь правосвідомості, що є, на нашу думку, не зовсім коректним, враховуючи сучасний рівень знань та уявлень про еволюцію та історію розвитку людської цивілізації. Адже ставлячи на вищий щабель ідеологію порівняно з психологією, вчені повинні відповісти насамперед на питання: коли будь-яка ідеологія, зокрема, правова, домінує над психологією, хтось повинен був першопочатково визначити певні ідеологічні засади, вони не могли існувати без їх носіїв — певних індивідів (матеріальних сутностей), які, в свою чергу, характеризуються своїм світоглядом, свідомістю, психологією.

Аналізуючи питання взаємодії правової психології та ідеології, слід враховувати, що їх співвідношення різне в різних видах суспільної,

індивідуальної та групової свідомості. Так, коли йдеться про професійну свідомість, як правило, домінує психологія суб'єкта правосвідомості; у випадку буденної правосвідомості може превалювати правова ідеологія, яка складалася в суспільстві роками чи послідовно нав'язувалася засобами масової інформації.

Сучасні українські правники правову психологію розглядають також на рівні правової психології групи та індивідуальної правової психології [8, с. 12–13].

Правова психологія групи складається з правової освіченості, яка характеризується сукупністю знань членів групи щодо правової системи суспільства, про право в цілому, розуміння власних прав і обов'язків, способах їх реалізації тощо; правової поінформованості, яка характеризується знаннями групи чинного законодавства, а також умінням його застосувати; правової громадської думки, тобто притаманній групі точки зору щодо закону, правового припису, рішення державних органів, дій державного апарату та правоохоронних органів, роботи судів тощо; правового клімату, який зумовлюється насамперед груповими настроями, переживаннями, почуттями, викликаними реакцією на правову реальність; правового досвіду, набутого групою внаслідок правових подій.

Індивідуальна правова психологія і качається інтелектуальними, моральними, психофізичними та іншими специфічними якостями особистості, рівнем її загальної культури, професійної компетентності, духовного розвитку, самоорганізації, соціалізації тощо.

Значну роль при формуванні індивідуальної правової психології відіграє мотивація, яка пов'язана з пануючими в суспільстві правовими ідеалами і стереотипами. Так, наприклад, одним із стереотипів, що склалися за останні роки є недостатня повага до правоохоронних органів, зокрема і державних органів влади взагалі, невпевненість або невіра в дію закону та дієвість правових механізмів захисту прав і свобод громадян, результатом чого стало виникнення правового нігілізму та скептицизму як характерних рис національної правової психології. Це явище пов'язане також із недостатньою правою та професійною компетентністю, незважаючи на підвищення ролі права в сферах суспільного життя, стрімке зростання престижу юридичної професійної, поширення правової інформації, посилення уваги до правового виховання тощо. Крім того, останнім часом на індивідуальну правову свідомість значний вплив мають загальні культурологічні (чи антикультурологічні) процеси, які формують сталі стереотипи переважно мас-медійними засобами. Йдеться передусім про пропаганду насилля, аморальних вчинків, нищих чуттів, нав'язування сумнівних з точки зору моралі цінностей та інших вкрай негативних для свідомості настанов.

Вельми важливу роль для формування індивідуальної правової свідомості відіграє правова компетентність, яка забезпечується правильним розумінням юридично значимих ситуацій та прийняттям правомірних

рішень, компонентами яких є правова освіченість, правові уміння і навички, морально-етичні принципи, позитивний світогляд тощо.

У цьому контексті виникає питання вироблення певних критеріїв для виявлення правової та професійної компетентності, визначення рівня правосвідомості в цілому (як індивідуальної, так і групової). Особливо це актуально при професійному відборі співробітників судових органів, органів прокуратури, національної поліції, тощо. Так, важливим критерієм достатнього рівня правосвідомості співробітника національної поліції слід вважати здатність обирати правомірні варіанти відповідних вчинків, активно діяти відповідно до отриманих відомостей про державно-правові явища [3, с. 215–221].

Чимало уваги сучасні правники приділяють вивченню індивідуальної правосвідомості суддів, на яку впливають політичні, філософські та моральні погляди суспільства та багато інших об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Узагальнюючи вищесказане, можна зазначити, що за структурою правосвідомість складається із правових знань, оцінок, певних переживань, які згруповані на трьох рівнях — буденному, науковому (теоретичному) та професійному. Науковий рівень складається із правових доктрин і концепцій, що є втіленням правових знань, опрацьованих у межах тієї чи іншої правової системи. Правосвідомість має такі типи: правосвідомість індивіда, групова (колективна), суспільна. При цьому в сучасній правовій науці існують різні погляди щодо рівнів правосвідомості: когнітивний (пізнавальний), емоційний, оціночний тощо.

Отже, «горизонтальна» структура правосвідомості складається з буденної (почуття, настрої, наміри, установки, воля, переконання — психологія); теоретичної (ідеї, концепції, знання, доктрини, теорії — ідеологія); професійної (конкретно-цільова правова діяльність).

«Вертикальна» структура правосвідомості визначається її суб'єктами: індивід, колектив, соціальна група, суспільство в цілому, цивілізація. Правосвідомість у правовій системі суспільства виконує певні функції: пізнавальну, регулятивну, оціночну, виховну, правотворчу тощо [2, с. 7].

Видається, що основні психологічні елементи, на які треба орієнтуватися при формуванні правосвідомості в сучасному українському суспільстві та насамперед виділяти при структуруванні правосвідомості, — це не почуття, емоції, воля і навіть не просто інтелект як такий (зауважимо, що його рівень, як правило, сьогодні не оцінюється за відомими методиками при прийнятті на роботу, в тому числі до правоохоронних органів, нажалі), а високий рівень інтелекту, раціональний підхід до права та «правовий» світогляд, який передбачає певні моральні якості суб'єкта правовідносин (йдеться про позитивний «правовий» психотип). Це правильно як на рівні суспільства, групи чи індивіда, так і на рівні наукової, буденної чи професійної правосвідомості.

Отже, можна зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку суспільства виділення найбільш важливих компонентів структури правосвідомості з метою їх подальшого розвитку і формування є достатньо

складним і важливим завданням правової науки. Очевидно, що під впливом пануючої в суспільстві правової ідеології формується певна правова психологія, і навпаки, залежно від певних психологічно-правових стереотипів, які склалися на рівні суспільства, соціальної групи чи певного індивіда, формується правова ідеологія, її види, методи поширення і впливу.

Висновки. Отже, помилковим є підхід, відповідно до якого правова ідеологія — вищий рівень правосвідомості, а правова психологія є другорядною чи похідною від правової ідеології. В контексті розбудови громадянського суспільства і правової держави в Україні, на нашу думку, доцільно виходити з необхідності підвищення рівня правосвідомості за рахунок підвищення інтелектуальності, раціональності та моральності суб'єктів правовідносин ідеологічними психологічними методами, зокрема, через підвищення рівня правової освіти, поширення та надання необхідної правової інформації, вироблення правових механізмів захисту основних прав і свобод громадян, підвищення авторитету правоохоронних та інших державних органів і при професійному відборі кадрів до них, створення позитивного іміджу юристів, правоохоронців, вчених-правників тощо.

Література:

1. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. психолог, наук / Благута Р. І. — К., 2006. — С.5.
2. Каламаж Р. В. Психологічні аспекти формування правової культури виборців: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — С.7.
3. Коробка В. Н. Истоки правового мировоззрения: Философско-правовой и теоретико-правовой анализ / Коробка В. Н. // Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ. — Луганськ, 2006. — №2. — С.215–221.
4. Легеза Ю. О. Правосвідомість співробітника органів внутрішніх справ України як складник правозастосовчого процесу: Теоретичний аспект // Вісник Запорізького юрид. ін-ту. — Запоріжжя, 2014. — С.48-52.
5. Лісовський В. М. Ідеологія в Україні та її роль у формуванні і становленні громадянського суспільства [Електронний ресурс] / В. М. Лісовський // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. — 2012. — Т. 20, Вип. 22(3). — С. 86–92. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(3\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(3)_20).
6. Сулим О. В. Формування духовних цінностей як передумова становлення громадянського суспільства в Україні / О. В. Сулим, Л. О. Сандюк // Global international scientific analytical project [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/472> (дата звернення: 28.10.2016). — Назва з екрана.
7. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В. Л. Толстенко // Держава і право: зб. наук. праць «Юридичні і політичні науки». — Вип. 41. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. — С. 10-18.

8. Чефранов В. А. Правовое сознание как специфическая разновидность социального отражения. — Х., 1973. — С.12-13.
9. Юридична психологія / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. — К. : КНТ, 2007. — С. 199-203.

References:

1. Blahuta R. I. Psykholohichni zasady profilaktyky delinkventnosti nepovnolitnikh: Avtoref. dys. ... kand. psykholoh, nauk / Blahuta R. I.. — K., 2006. — S.5.
2. Kalamazh R. V. Psykholohichni aspekty formuvannia pravovoi kul'tury vybortsiv: Avtoref. dys. ... kand. iuryd. nauk / Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy. — K., 2004. — S.7.
3. Korobka V. N. Ystoky pravovoho myrovozzrenyia: Fylosofsko-pravovoj y teoretyko-pravovoj analiz / Korobka V. N. // Visnyk Luhans'koho derzh. un-tu vnutr. sprav. — Luhans'k, 2006. — №2. — S.215–221.
4. Leheza Yu. O. Pravosvidomist' spivrobitnyka orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy iak skladnyk pravozastosovchoho protsesu: Teoretychnyj aspekt // Visnyk Zaporiz'koho iuryd. in-tu. — Zaporizhzhia, 2014. — S.48-52.
5. Lisovs'kyj V. M. Ideolohiia v Ukraini ta ii rol' u formuvanni i stanovlenni hromadians'koho suspil'stva [Elektronnyj resurs] / V. M. Lisovs'kyj // Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriia: Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia. — 2012. — T. 20, Vyp. 22(3). — S. 86–92. — Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22\(3\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(3)_20).
6. Sulym O. V. Formuvannia dukhovnykh tsinnostej iak peredumova stanovlenniia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini / O. V. Sulym, L. O. Sandiuk // Global international scientific analytical project [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <http://gisap.eu/ru/node/472> (data zvernennia: 28.10.2016). — Nazva z ekrana.
7. Tolstenko V. L. Pravova ideolohiia u strukturi pravosvidomosti: teoretyko-metodolohichni osnovy analizu / V. L. Tolstenko // Derzhava i pravo: zb. nauk. prats' «Yurydychni i politychni nauky». — Vyp. 41. — K.: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy, 2008. — S. 10-18.
8. Chefranov V. A. Pravovoe soznanye kak spetsyficheskaia raznovydnost' sotsyal'noho otrazhenyia. — X., 1973. — S.12-13.
9. Yurydychna psykholohiia / Za zah. red. L. I. Kazmirenko, Ye. M. Moiseieva. — K. : KNT, 2007. — S. 199-203.